

V. ŽULYS

NOSINIAI GALŪNIŲ BALSIAI J. RĖZOS PSALMYNE

Gerai žinoma, kad žodžio galo ilgieji balsiai, kilę iš cirkumfleksinių mišriųjų dvibalsių su *n*, XVII a., D. Kleino laikais, Rytų Prūsijos lietuvių kalboje tebebuvo išlaikę nosinumą. Tai rodo ir senieji mūsų raštai, ir šių balsių tarimo apibūdinimas D. Kleino gramatikoje¹. J. Rėzos „Psalteras Dovydo“ (1625) šiuo klausimu nieko nauja neduoda. Ilgieji nosiniai *e* ir *a* lenkų kalbos pavyzdžiu jame gana nuosekliai rašomi raidėmis *ę* ir *ą*, ilgasis nosinis *i* paprastai būna perteikiamas jotu (pvz., *Menefj* 8,4², *Wandenj* 33,7, *Teifughj* 31,19, *kalbantj* 12,4, *kurrj* 35,8), o ilgasis nosinis *u*, neturint specialaus ženklo, rašomas paprasta *u*.

Kaip tuo laiku buvo tariami žodžio galo trumpieji balsiai, atsiradę iš atitinkamų akūtinių dvibalsių, pvz., iš **-én*, remiantis mūsų rašto paminklais, daug sunkiau nustatyti. F. Špechtas ir Chr. Stangas yra konstatavę, kad M. Daukšos raštų ir M. Mažvydo katekizmo kalboje šiuo atveju žodžio gale buvo trumpi nenosiniai balsiai³. Ypač įtikima atrodo F. Špechto išvada, bet J. Otremskis šiuo klausimu, rodos, yra priešingos nuomonės⁴. Tačiau, remiantis Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės autorių raštais, o taip pat tuo faktu, kad apie tokių balsių nosinumą nieko nekalbėjo D. Kleinas, būtų neatsargu daryti išvadą, kad „tas *-e* nosinumą buvo praradęs jau daug senesniais laikais“⁵. Tokiai išvadai prieštarauja J. Rėzos psalmino faktai.

Iš **-én* atsiradęs galūninis *-e* J. Rėzos psalmyne turi mažytį, trikampiuką primenantį diakritiką (čia jis pakeičiamas graviu), pvz.: (vn. in.) *garbè* 8,6, *Tamfybè* 44,20, *Dæschinè* 60,6, *gællæßinnè Rykſchtè* 2,9, *Malonè ir Mielafschirdingyftè* 103,4; (vn. vt.) *piktamè Giwanimè* 53,2, *aukschteſnimè Chorè* 120,1, *gillumè purwinè* 69,3, *diddimè pakaiujè* 37,11, *Schwentoiė Wietoiė* 24,3, *diddejè... ſchlowejè* 150,2,

¹ Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1957, 97–98, 100.

² Pirmasis skaičius rodo psalmės numerį, antrasis – jos eilutę (versus).

³ F. Specht, Zur Bedeutung des Nasalvokals bei Daukša, – TiŽ IV (1926) 86 t.t.; Chr. Stang, Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas, Oslo, 1929, 85–87.

⁴ J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, III, Warszawa, 1956, 14 (§ 20), 27 (§ 62).

⁵ K. Morkūnas, Iš rytų aukštaičių tarmių daugiskaitos inesyvo formų istorijos, – Lietuvių kalbos morfologinė sandara ir jos raida, Vilnius, 1964, 151.

Macijè 65,7, *menæfijè* 81,4, *manijè* 38,3, *tawiejè* 9,3⁶; (dg. vt.) *Schetrûfè* 78,52, *Giwenimûfè* 78,56, *Mariosè* 77,20, *wiffosè Szæmesè* 97,9, *Schirdisè* 78,18⁷. Šių trijų linksnių galūnėse diakritikas vartojamas gana nuosekliai⁸. Toks nuoseklumas negali būti atsitiktinis. Kaip paaiškinti diakritiką šiose formose?

Kad diakritikas šiuo atveju nežymi kirčio vietos, rodo cituotieji pavyzdžiai (ne visi jie kirčiuoja – ir kirčiavo – galūnė), o taip pat tokie parašymai, kaip *brangiaušiamè Aûksè* 45,10 – kirčio vieta buvo žymima kitu ženklu. Diakritikas negalėjo būti vartojamas ir homografinėms formoms skirti: tokiu atveju jo lauktume tik *é* kamieno žodžių vienaskaitos įnagininke, bet ne abiejų skaičių vietininke.

Psalmyne yra parašymų, leidžiančių tiksliai atsakyti į iškeltą klausimą. Visų pirma, diakritiniu *e* šiame paminkle 8 kartus parašyta vienaskaitos galininko galūnė⁹: *uß Tewonyftè* 5,1, *rægim schwieybè* 36,10, *Nefleppiu...* *Wiernyftè* 40,11, *buddawojo...* *Schwentybè (Heiligtum)* 78,70, *neapkente...* *Tewainyftè* 106,40, *jeschkojo...* *prekyftè (trieben Handel)* 107,23, *Giedokit...* *Giefmè naujè* 149,1. Diakritiką turi vienas dalyvis: *nuejè* 41,7. Šiose formose diakritikas negalėjo atsirasti per klaidą, nes, be kalbamų formų, yra tik kiek daugiau kaip 20 atvejų, kur jis stovi ne vietoje¹⁰. Matyt, žodžio galo balsiai, vienos formose gana nuosekliai rašomi raide *è*, o kitose – raide *ę*, vienu požymiu buvo panašūs, ir tik dėl šio panašumo raidė *è* galėjo atstoti raidę *ę*. Antroje psalmyno pusėje raidė *ę* kartas nuo karto vartojama raidės *è* vietoje vienaskaitos vietininko ir įnagininko galūnėse, pvz.: *Surinkimè* ~ *surinkimè* 89,6, *Kaddaginè* ~ *kadagyne* 120,4, *Wardè* 124,8, *wardè* 129,8;

⁶ Psalmyne vartojamos ir trumpesnės vienaskaitos vietininko galūnės. Pvz., 1–60 psalmėse diakritiku pažymėtą sveiką galūnę *-(i)oje* turi 23, galūnę *-ėje* – 14, galūnę *-uje* – 5 formos, o trumpesnių rasta atitinkamai 32, 4 ir 7. *i* kamieno žodžių trumpesnės galūnės šiose psalmėse nerasta. Sutrumpėjusios (ar sąmoningai trumpinamos?) galūnės psalmyne kartais pažymėtos apostrofu, pvz.: *Danguj’* 2,4, *gedoj’* 40,16, *tokioj’* 49,13, *Schlowej’* 49,13, *schwentybej’* 60,7. Be to, galūninio *e* vietoje retkarčiais rašomas *a*, pvz.: *Szæmeja* 35,20, *toja* 37,29, *pu schtžioja* 63,1, *Tæemnitžioja* 66,11.

⁷ Daugiskaitos vietininko galūnė J. Rėzos psalmyne paprastai baigiasi balsiu *a*, pvz.: *Dwarûfa* 10,8, *rankofa* 7,4, *Szæmefa* 8,10, *gelleßifsa* 107,10. Galūnių su *è* psalmyne yra keliskart mažiau (rasta tik 17, pradedant 73-ąja psalme).

⁸ Diakritiku pažymėtų formų psalmyne yra daugiau kaip 380. Formos be diakritiko retos: pvz., 1–50 psalmėse formų su diakritiku yra apie 135, be jo – mažiau kaip 10.

⁹ Kaip jau minėta, ilgas nosinis šios galūnės balsis *e* psalmyne paprastai rašomas *ę*, pvz., *Gerybè* 40,11.

¹⁰ Pvz., *bè* 7,5, *karriaujè* ~ *kariauja* 56,2, *pakèliu* 121,1, *neèik* 143,2 – iš viso 5 klaidingi parašymai iki 107 psalmės ir 4 nuo 120 psalmės. Tik 107–119 psalmėse tuo pačiu diakritiku 13 kartų pažymėtas ilgasis siaurasis *e*, pvz.: *schaukè* 107,28, *neffigailès* 110,4, *Szmonèms* 111,6, *Gèdą* 119, 22, *milètu* 119,175. Toks siaurojo *e* rašymas gali būti ir neatsitiktinis, nes vėliau Rytų Prūsijos lietuviškuose raštuose diakritikas buvo vartojamas šiam reikalui. Atmetus šį atvejį, dar labiau padidėja tikimybė, kad vienaskaitos galininko formos *è* turi neatsitiktinai.

defchine ~ dėšine 138,7¹¹. Kitų atvejų, kur *e* rašoma per klaidą, šioje šaltinio dalyje yra maždaug tiek pat, kiek ir atvejų, kur ši raidė rašoma *è* vietoje. Dėl to *wardę* ir panašių parašymų negalima laikyti paprastais apsirikimais – juos turėjo sąlygoti garsų panašumas.

Tokių formų, kaip *giesmę* ir *giesme*, galūnės XVII a. pradžioje turėjo skirtis kickybe. Vienintelis bendras šių galūnių požymis, dėl kurio atsirado ir jų rašymo maišymas, galėjo būti tik nosinis balsių charakteris. Kad diakritikas žymėjo trumpojo balsio *e* nosinumą, o ne ką kita, turėtų įtikinti du žodžio *šventas* parašymai. Kadangi, renkant tekstą, raidės netilpo į eilutę, šio žodžio *en* buvo pakeistas *è*: *schwè-tą* (keliant žodį) 5,8, ir *schwètas* 99,5. Vadinasi, diakritikas tikrai buvo vartojamas nosiniam garsui žymėti. Čia reikia pridurti ir vienišą atvejį, kur *e* < *-*én* parašytas su *n* (prieveiksmyje *drauge*): *Ar... Diewe... neifcheifi draugen fu mufu karriui (zeuchst nicht aus Gott mit vnferm Heer?)* 108,12.

Panašų diakritiką vienaskaitos įnagininko formose turi galūnė-*a* (pvz.: *Gedà* 71,13, *gedá* 89,46, 109,29, *Burnà* 78,37, *Tu pænni jûs Afcharu Dûnà*, *Ir girdai jûs diddè kupkà Afcharomis pripiltà* 80,6), o taip pat prieveiksmis *tada* (*taddà* 119,130). Diakritikas ant raidės *a* vartojamas retai – juo pažymėtų formų šaltinyje yra, rodos, 12. Septyniais atvejais jis neturi jokios reikšmės (pvz.: *pàâukfchtintas* 18,47, *WIESchpàts* 91,9). Taigi, raidė *à*, priešingai raidei *è*, akūtinės kilmės galūniniam balsiui žymėti vartojama nenuosekliai, tik kartas nuo karto, nors tam tikras dėsniumas yra ir šiuo atveju¹². Svarbu tai, kad šia reta raide dviem atvejais parašyta vienaskaitos galininko galūnė: *reggefi džiauksmà* 91,8, *liaupfinti... wardà* 92,2. Matyt, akūtinės kilmės galūninis *a*, kaip ir *e*, taip pat buvo nosinis. Šia proga dera paminėti ir tokius parašymus, kaip *βibbantžè* ~ žibančia 78,14, *pilnaschtžè* ~ pilnasčia 78,73, *Kurrejè* ~ kuriaja 89,52, nors iš jų vienu negalima daryti išvados apie *a* nosinumą po minkšto priebalsio, nes *a* ir *e* priešpastatymas šioje pozicijoje buvo jau neutralizuotas.

Matyt, žodžio galo trumpųjų *e* ir *a* nosinumas buvo benykstas ir ne toks ryškus, kaip atitinkamų ilgųjų balsių. Ši ypatybė tikriausiai buvo išlikusi ne visame lietuviškai kalbančiame Rytų Prūsijos plote¹³. Nors J. Rėza buvo Tilžės tarmės atstovas, negalima griežtai tvirtinti, kad nosinumą buvo išlaikiusi jo tarmė: pats Rėza, taisydamas J. Bretkūno psalmyno rankraštį, diakritiko tokiais atvejais

¹¹ Tokių pavyzdžių gali būti ir daugiau, nes raidės *e* šakelę kartais sunku įžiūrėti

¹² Tekste kartais pasitaiko *a* ir su kitu diakritiku – sunkiai įžiūrimu, beveik susiliejančiu su raide tašku, kurį J. Gerulis „Senuosiuose lietuvių skaitymuose“ transkribavo brūkšniu, kaip ir akūtinių galūnių diakritiką.

¹³ Atkreiptinas dėmesys į D. Kleino pastabą, kad diakritikas vartojamas, norint atskirti vienodai rašomą vienaskaitos įnagininką nuo vardininko (Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, 139, 144). Matyt, D. Kleino tarmėje trumpi balsiai jau buvo praradę nosinumą.

nevartojo¹⁴, o jo psalmyną tikrino komisija, tad sužymėti juo galūnes galėjo kuris nors redaktorius. Kadangi galūninis *n* iki šių dienų geriausiai išliko pietinėse žemaičių tarmėse, vis dėlto neatmestina prielaida, kad ir Rytų Prūsijos lietuviai, gyvenę arčiau žemaičių, trumpuosius galūninius balsius ilgiau, negu kiti, išlaikė nosinius. Tokiu atveju kalbamoji ypatybė priklausytų Tilžės tarmei.

НОСОВЫЕ ГЛАСНЫЕ НА КОНЦЕ СЛОВА В ПСАЛТЫРИ Й. РЕЗА

(Резюме)

Согласно распространенному мнению краткие гласные литовского языка, восходящие к **-ēn* или **-ān* (на конце слова), в XVI—XVII вв. уже не обладали назализацией.

По всей вероятности, так могло быть во многих говорах того времени, но о том, что это явление еще не было повсеместно распространено, свидетельствует определенное написание соответствующих окончаний в псалтыри Й. Реза (1625). В этом памятнике над буквой *e* (значительно реже над *a*) в таких случаях ставится особый диакритический знак, напр.: *Dæschinè* (твор. п. ед. ч.) 60,6, *piktamè Giwanimè* 53,2, *wiffosè Szæmesè* 97,9, *Tu pænni jûs Afcharu Dûnà* 80,6.

То, что диакритический знак здесь обозначает назализацию кратких *e* и *a*, можно полагать, опираясь на следующие факты: 1) имеются случаи, где *è* и *à* употребляются в окончании винительного падежа ед. ч. на месте букв *ę* и *ą* (окончание вин. пад. ед. ч. в то время, как известно, обладало заметной назализацией), напр.: *rægim schwiefybè* 36,10, *reggesi džiauksmà* 91,8; 2) с другой стороны, буквой *ę* иногда обозначается краткий *e* (< **-ēn*), напр.: *wardę* 129,8; 3) в двух случаях дифтонг *en* передан при помощи буквы *è*: *schwètas* 99,5, *schwè-tą* (при переносе) 5,8; 4) наречие *drauge* написано с *n*: *draugen* 108,12.

Назализация кратких гласных в то время, видимо, уже исчезала.

Определить точнее, какому подговору литовского языка в Восточной Пруссии было свойственно описаное выше явление, невозможно.

¹⁴ Plg. jo rankos prierāšus Bretkūno psalmyno rankraštyje: *dauboje* 20v, *kowoje* 21 (paraš-tėse).